

Ченцова Н.В.

Лоцманська спадщина

*Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії /
[Андрєєв В., Білівненко С., Белов О. та ін.].
Херсон: Вид-во ВНЗ «ХДМУ», 2012, 352 с., ч. б. іл.*

Підготовлене спільними зусиллями авторського колективу українських істориків видання фактично вже стало бібліографічною рідкістю, адже воно є цікавим не тільки інтелектуалам чи професійним історикам, але і широкому загалу краєзнавців і шанувальників історії.

Дослідження історії дніпровського лоцманства має історіографічну традицію, у якій відклалися напрацювання кількох поколінь етнографів та істориків. Унікальне природне явище, яке дало назву серединній частині Дніпра – Надпоріжжя, дніпровські пороги – здавна привертали увагу, але корпорація дніпровських лоцманів, що розвинулася біля дніпровських порогів, довгий час залишалася темою малодослідженою. До певного часу (імовірного, фактичного існування цієї професійної громади до кінця 20^х р. ХХ ст.) наукового зацікавлення до історії виникнення лоцманської громади не виявлялося, і лише із початком будівництва Дніпрогесу, коли постала реальна загроза зникнення унікального археологічного та етнографічного матеріалу, очевидною стала потреба нагальної фіксації і вивчення такого цікавого явища як дніпровське лоцманство.

Названа праця є першою в українській історіографії спробою проаналізувати наявний історико-етнографічний матеріал, зібраний українськими дослідниками різного часу, який торкається історії виникнення та функціонування дніпровської лоцманської громади. Зрозумілою є ідея поєднання в одному виданні наукових студій істориків минулого часу і сучасних напрацювань. Розвідки сучасних істориків логічно доповнюють дослідження попередників, бо дозволили залучити нові джерела (наприклад, усні розповіді мешканців лоцманських сіл) та систематизувати і надати читачам не досить поширені світлини, що відображають досліджувані події та їх учасників.

Структурно видання, яке є фактично колективною монографією групи запорізьких, херсонських і київських істориків. Вона складається з 2-х частин. Перша, окрім статей науковців, містить вступне слово і передмову одного із авторів проекту Віталія Миколайовича Андрєєва, де, власне, й викладена концепція видання. На думку В. Андрєєва, розширений виклад видання і відмова від «простого перевидання» «забутої» інтелектуальної спадщини дозволяє краще зрозуміти наукову вартість досліджень, поєднати інтелектуальний контекст та історіографічний і джерелознавчий матеріал. До того ж, наочно простежується великий обсяг роботи, здійсненої кожним із учасників даного проекту для пошуку та опрацювання різноманітного матеріалу: документального, картографічного та ін. Певною мірою можемо говорити і про наочне підтвердження існування спадкоємної традиції у дослідженні цікавого історичного і соціокультурного явища.

Перша частина даної праці містить також огляди дослідників, в яких доволі послідовно розглянуті проблеми, які висвітлюють значення ріки Дніпро і своєрідної природної зони, що склалася обабіч дніпровських порогів, специфічні риси повсякденного життя лоцманської спільноти та її роль у забезпеченні річкового судноплавства на Дніпрі.

Стаття С. Білівненка характеризує життя загальної маси сільського населення у Надпорожжі, власне, навколо дніпровських порогів. На підставі проведених комплексних наукових історико-етнографічних експедицій у старі поселення понад Дніпром, організованих і проведених свого часу під керівництвом професора А.В. Бойка, зібраного матеріалу з усної історії та фіксації історико-етнографічних даних, автор здійснив огляд традиційних господарських занять, описавши значення рибальства, городництва, бджолярства у житті місцевих мешканців, не пов'язаних із лоцманською службою селян, проте залежних від ріки, плавнів і порогів, так само як і професійні «сплавщики»-лоцмани. Даний огляд, фактично, продовжує закладену науковою Етнографічною комісією ВУАН у 1927 році традицію дослідження побутової історії населення.

Історіографічне дослідження В. Андрєєва про діяльність експедиції Етнографічної комісії ВУАН по дослідженню дніпровського лоцманства висвітлює трагічну долю учених, які брали участь у реалізації цього наукового проекту в 1921-1933 рр. Зокрема, наприкінці 1920-х рр. Етнографічною експедицією під керівництвом Андрія Митрофановича Лободи та Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича) було розроблено широкомасштабний проект комплексного дослідження «пережитків» професійних об'єднань на Україні. За ініціативи В. Петрова об'єктами вивчення тоді стали лоцманство і чумацтво. Результатом напрацювань співробітників Комісії були унікальні праці, опубліковані у 1924 та 1931 рр. у двох випусках «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань». Корпорація дніпровських лоцманів викликала зацікавленість науковців Комісії як одне із найцікавіших і давніх за походженням професійних об'єднань України. Проте, це малодосліджене явище на той час уже було приреченим на знищення.

Стаття Анатолія Васильовича Бойка «До історії Дніпровських лоцманів» є однією з перших робіт, у якій лоцманська тематика набула нового звучання. Після мандрівних оглядів та мальовничих описів дніпровських порогів і островів, зафіксованих у працях О. Афанасьєва-Чужбинського, Я.П. Новицького, Д.І. Яворницького, Л.В. Падалки, А.В. Бойко звернувся до характеристики діяльності лоцманської громади, системи підготовки кадрів, структури лоцманської артілі, підкріпивши свої міркування документальними джерелами з державних архівів Росії. Зауважимо, що професор тоді не мав можливості послатися на працю П. Козара «Лоцмани Дніпрових порогів», але цінність наукової розвідки, а головне, настійна пропозиція своїм учням, колегам звернутися до вивчення даної проблематики мала важливе значення і для появи даного проекту. Принаймні, зініційована ним сучасна спроба зберегти історичну пам'ять про лоцманів, їх суспільно-політичну роль, соціально-економічну організацію, професійний рівень підготовки, культурно-

освітні, і, почасти, ментальні надбання склали новий етап досліджень річкового судноплавства. На наявному матеріалі є абсолютно доцільним і можливим перехід до порівняльного аналізу матеріалів, нового рівня вивчення лоцманської спільноти з фіксацією її особливого статусу.

Для дослідження Михайла Михайловича Мордовського (заступника директора з наукової роботи Запорізького обласного краєзнавчого музею) «Пороги на Дніпрі» залучено великий масив різноманітних джерел, що містять інформацію про Дніпрові пороги, їх роль у житті регіону та Степової України. Проте найціннішою частиною рецензованої публікації є огляд літератури (історичної, географічної, картографічної, військово-статистичної), який на сьогодні можна вважати найбільш повним і ґрунтовним із подібних. Наведена таблиця із назвами та послідовним переліком розташування дніпрових порогів, за свідченнями авторів Х-XX ст., великі текстові посилання на різночасові джерела підтверджують як науковий рівень, так і професіоналізм історика. Не зайвим буде твердження, що подібна розвідка дозволяє розкрити одну із «білих» плям лоцманської проблематики, вона свідчить про накопичення інформації та перехід до її систематизації.

Дослідники із Херсона О. Ходаківський та О. Шумей розглянули певні аспекти історії професійного становлення лоцманської громади, її ролі у забезпеченні безпеки судноплавства, юридичної регламентації діяльності.

Із сучасних авторів колективної монографії назвемо О.Є. Борисенко, головного зберігача фондів музею історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця», розвідка якої присвячена фотографу Дніпробудівської експедиції М. Залізняка. Нею до наукового обігу введені унікальні фотоматеріали, які розширюють, доповнюють і «оживляють» відомості про діяльність Дніпробудівської експедиції.

Безперечною цінністю для усіх поколінь вчених є укладена О.С. Девладом схематична, знемасштабована мапа дніпровських порогів. Саме професійна діяльність лоцманів викликала потребу фіксації в «путівниках» географічно-рельєфних особливостей дніпровського водного шляху. Безпосереднє перебування автора у лоцманському середовищі, діяльність О. Девлада як фундатора лоцманської артілі «Дніпролоцман», дозволили йому укласти дуже цікавий огляд «Лоцманські шляхи та стежки через пороги».

Друга частина видання складається із розвідок маловідомих і несправедливо забутих істориків, праці яких під тиском ідеологічних та політичних обставин були вилучені на тривалий час з наукового обігу. Проте очевидним є факт важливості їх для подальшого вивчення минулого Південної України. Співробітники етнографічної комісії ВУАН В.П. Петров, М.О. Тарасенко, Н.К. Дмитрук, В.В. Білий та ін. за участю наукового співробітника з Катеринослава П.А. Козара здійснили важливу справу, зафіксувавши етнографічний і науковий матеріал, безпосередньо перебуваючи у лоцманському середовищі. Зроблені ними важливі висновки стосуються специфічних рис внутрішнього управління лоцманської громади, в той же час підкреслюють запорозьке коріння лоцманства, спорідненість господарської системи і побуту із

побутовими рисами українського селянства. Саме ці автори вперше оприлюднили дані про економіку, бюджет лоцманської громади, кількість і вартість вантажів, транспортів, сплавів та ін. Учасники експедиції також проаналізували погляди попередників на історію і походження лоцманства.

Найбільш детальна інформація про господарство лоцманських поселень міститься у праці Павла Козара «Лоцмани Дніпрових порогів». Аналіз використання земельного фонду, накопичення ресурсів для існування громади, її соціальний склад та суспільні взаємини не залишилися поза увагою катеринославського дослідника. П.А. Козар характеризував діяльність лоцманської громади співставляючи її побутування з життям сільських громад. Заслугою П. Козара є також використання як доволі вірогідного джерела журналів зібрань лоцманської громади, фактично єдиних автентичних документальних матеріалів, створених у лоцманському середовищі.

Авторський колектив науковців видання сприяв оприлюдненню праці українського етнографа Віри Юхимівни Білецької, співробітника фольклорно-етнографічної Комісії ВУАН у 1926 р. «Рибальство в Дніпрових порогах», яка була частиною її комплексного наукового обстеження території Дніпрельстану наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Певною мірою їй співзвучна вміщена в рецензованому виданні публікація С. Білівненка, оскільки розширює уявлення читача про господарську систему лоцманських сіл, традиційні заняття не задіяного у лоцмануванні населення. Зміст праці В. Білецької дозволяє зробити висновок про те, що рибальство займало помітне місце у господарстві лоцманських сіл. Унікальним є перелік способів ловлі риби та ареал поширення іхтіофауни поблизу селищ, які склали серцевину лоцманських поселень (Кам'янка, Старий Кодак, Сурські хутори).

Загалом представлене видання за своїм науковим рівнем відповідає усім вимогам не тільки стосовно публіцистично-популярних, але і суто монографічних видань. Сподіваємося, що його поява спонукає дослідників до подальшого вивчення лоцманської історії, оскільки, цілком очевидно, воно підвело певну межу і підсумувало досвід вивчення цього унікального явища.

Не тільки структура наукового дослідження, але і дизайн, формат видання справляє приємне враження і робить його зручним для використання. Можемо подякувати як науковому, так і видавничому колективу за ретельне опрацювання фото- та картографічного матеріалу. Значно полегшує роботу зі статтями покажчик географічних назв. Автори проекту поставилися до реалізації своєї ідеї досить старанно, майже не втручаючися в авторські тексти дослідників 20-30-х рр., і це робить видання ще ціннішим. Переважна більшість статей українських істориків середини ХХ століття видавалася лише один раз. Можна посперечатися стосовно тематичної структури поданого матеріалу, однак, зазначимо, що авторська концепція реалізована успішно.

Наукова спільнота та зацікавлена громадськість отримала з цим виданням приємну можливість попрацювати з якісним, вірогідним та цікавим матеріалом з історії Степової України.

Надійшла до редколегії 20.06.2013 р.